

Крушельницька Г. Л.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ*

КЛАСИФІКАЦІЯ БІОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ ЛЮДСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

CLASSIFICATION OF BIOLOGICAL OBJECTS OF HUMAN ORIGIN AS OBJECTS OF CIVIL RIGHTS

Розвиток біомедичних технологій кидає виклик правовій науці, яка має регламентувати нові суспільні відносини, що виникають у зв'язку з розробкою, створенням та використанням новітніх розробок біомедицини. Крім того, з'являються нові об'єкти, які стають предметом цивільно-правових угод. Останнім часом все активніше досліджується питання визнання біологічних об'єктів людського походження об'єктами цивільних прав, а також обговорюється можливість визнання деяких із них речами з позиції цивільного права. Однак зважаючи на складність розуміння місця біологічних об'єктів в системі об'єктів цивільних прав, автор вважає, що пізнання цього правового явища буде доступніше у разі проведення класифікації біологічних об'єктів за низкою ознак. Таким чином, у статті пропонуються різні критерії, за якими можна розмежовувати біологічні об'єкти, котрі походять від тіла людини чи його частин. Зокрема за станом автор розрізняє природні та штучні біологічні об'єкти, зважаючи на розвиток технології біопрінтингу, у результаті якого створюються людські органи і тканини для трансплантації. У результаті класифікації встановлюються сутнісні відмінності природних і штучних біологічних об'єктів, які дозволяють стверджувати, що останні мають статус речей, які можуть перебувати в цивільному обороті і бути предметом цивільно-правових угод. У статті також розмежовуються біологічні об'єкти за метою використання; здатністю до регенерації; походженням; змістом інформації, яку вони містять, а також доступністю, тобто впливом, який чинить на організм людини вилучення з нього певного біологічного об'єкту. Крім того, у статті автором розглядається проблема правового режиму тіла людини як фізичного об'єкту, яка актуалізується у зв'язку із поширенням серед науковців концепції донорства всього тіла та отримання з нього певних корисних властивостей, у тому числі гестаційних. З огляду на такі тенденції автор вказує на необхідність розглядати тіло людини з точки зору речово-правової теорії, розмежовуючи правові режими тіла живої людини та трупа.

Ключові слова: *біологічні об'єкти, біоматеріали людини, об'єкти цивільних прав, органи і тканини людини, речі.*

The development of biomedical technologies challenges legal science, which must regulate new social relations arising in connection with the development, creation, and use of the latest developments in biomedicine. In addition, new objects appear that become the subject of civil law agreements. Recently, the issue of recognition of biological objects of human origin as objects of civil rights has been increasingly investigated, and the possibility of recognizing some of them as things from the point of view of civil law is also being discussed. However, considering the complexity of understanding the place of biological objects in the system of objects of civil rights, the author believes that knowledge of this legal phenomenon will be more accessible in the case of classification of biological objects according to several characteristics. Thus, the article proposes various criteria by which biological objects that originate from the human body, or its parts can be distinguished. In particular, the author distinguishes natural and artificial biological objects by state, considering the development of bioprinting, as a result of which human organs and tissues are created for transplantation. As a result of the classification, essential differences between natural and artificial biological objects are established, which allow us to assert that the latter have the status of things that can be in civil circulation and be the subject of civil law agreements. The article also distinguishes biological objects according to the purpose of use; the ability to regenerate; origin; the content of the information they contain, as well as availability, that is, the impact that the removal of a biological object has on the human body. In addition, in the article, the author considers the problem of the right regime of the human body as a physical object, which is actualized in connection with the spread among scientists of the concept of donating the whole body and obtaining certain useful properties from it, including gestational ones. In view of such trends, the author points out the need to consider the human body from the point of view of material legal theory, distinguishing between the legal regimes of the body of a living person and a corpse.

Key words: *biological objects, human biomaterials, objects of civil rights, human organs and tissues, things.*

Постановка проблеми. Прогрес у розвитку медицини та біотехнології ставить перед правознавцями складні завдання в частині розробки правового регулювання нових біомедичних відкриттів та введенням їх в цивільний оборот. Питання можливості віднесення біоматеріалів людини до об'єктів цивільних прав набуло особливої актуальності останніми десятиліттями, оскільки самі біоматеріали як такі є поняттям новим, адже раніше воно не використовувалося в контексті цивільних правовідносин. Однак на сьогоднішній день реальністю стало створення людських органів та тканин на основі життєздатних, функціонально активних клітин за допомогою технології тривимірного друку, що вважається одним із найперспективніших напрямків регенеративної медицини. Враховуючи різноманітність біологічних об'єктів, які походять від людини, а також необхідність врахування прав та законних інтересів суб'єктів, від яких вони походять, з погляду розвитку цивільного законодавства особливу актуальність набуває питання класифікації біологічних об'єктів для розробки та удосконалення цивільно-правового регулювання їхнього правового режиму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу цього дослідження склали наукові доробки у сфері медичного права Р. А. Майданика, С. О. Сліпченка, С. Б. Булеци, І. Я. Сенюти, Н. М. Квіт та інших. Не зважаючи на те, що у вітчизняній науці цивільного права не здійснювалося класифікації біологічних об'єктів цивільних прав, у наукових роботах зазначених цивілістів приділялася увага визначенню цивільно-правової природи біологічних та анатомічних матеріалів людини, а в дослідженнях Н. М. Квіт пропонувалася класифікація біоматеріалів, що входять до складу біобанків. Однак існуючі наукові доробки не містять об'ємної систематизації біологічних об'єктів людського походження, що безумовно є прогалиною, яка потребує заповнення.

Постановка завдання. Метою статті є проведення класифікації біологічних об'єктів людського походження, щодо яких виникають чи можуть виникати цивільні правовідносини, а також визначення теоретичного і практичного значення такої класифікації.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день ЦК України у статті 177 визначає види об'єктів цивільних прав, до яких відносяться речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. Однак з'являються перші спроби розширити вказаний перелік, враховуючи вплив біотехнічної революції на цивільні правовідносини. Так, Концепцією щодо основних напрямів системного оновлення Цивільного кодексу України, підготовленою членами Робочої групи, утвореної постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650, пропонується проаналізувати доцільність включення до переліку об'єктів цивільних прав низки об'єктів, поява яких зумовлена розвитком медицини, зокрема йдеться і про біологічний матеріал.

Однак варто відзначити, що поняття біоматеріалу, зокрема людського походження, є вужчим відносно поняття біологічного об'єкту як елемента біомедичних правовідносин. Аналізуючи українське законодавство [1, 2, 3] можна дійти висновку, що біоматеріали людини є будь-якою біологічною системою, вилученою з організму чи іншим способом відділену від тіла людини. З точки зору біомедичної інженерії біоматеріали визначаються як матеріали натурального, штучного походження або їх комбінація, що використовуються в медичних і діагностичних виробках, які безпосередньо контактують з тканинами і середовищем організму, а також можуть бути використані як ціле або частина системи яка лікує, замінює тканину або орган [4, с. 8]. Таке визначення вдало описує поняття біологічного об'єкта людського походження як біокомпонента правовідносини у сфері розробки, використання та застосування біомедичних технологій. Оскільки означені біологічні об'єкти не є типовими та дослідженими явищами в науці цивільного права, як влучно зазначає О. С. Адамова, різні об'єкти і явища легше вивчати тоді, коли вони впорядковані та систематизовані, особливо коли є зовнішня схожість понять і важко виділити внутрішні якісні відмітні озна-

ки [5, с. 19]. Оскільки класифікацію в праві можна розуміти як особливий метод, здатний підвищити ефективність правового регулювання, і як особливий прийом законодавчої техніки, що сприяє вдосконаленню нормативних актів [5, с. 23], видається, що класифікація біологічних об'єктів людського походження має важливе значення для визначення їх відповідного цивільно правового режиму.

З метою ефективної систематизації біологічних об'єктів людського походження пропонується обрати критерії, за яких, при збереженні усіх сутнісних ознак біологічних об'єктів, основною з яких є відношення до організму людини, її складових, або походження від тіла людини, можна окреслити наступні ознаки, що відрізняють їх від інших подібних об'єктів.

Перший критерій, за яким варто розрізняти біологічні об'єкти – це їхній стан, за яким вони можуть бути:

- природними – утвореними в організмі людини в процесі її безперервного розвитку з моменту зачаття (клітини, тканини, органи тощо);

- похідними – створеними або удосконаленими поза організмом людини у результаті керованого творчого процесу, але з використанням людських структурно-функціональних одиниць (ембріони *in vitro*, біоімпланти, алотрансплантати шкіри, біопрінтні органи). Похідні біологічні об'єкти, у свою чергу, можна класифікувати на штучно створені, модифіковані та немодифіковані.

Зазначене розмежування біологічних об'єктів має практичне значення для визначення їхнього місця в системі об'єктів цивільних прав, встановлення моменту виникнення, переходу та припинення права власності на біологічні об'єкти, їхню оборотоздатність, можливість комерціалізації тощо.

Так, природні біологічні об'єкти стають матеріально відокремленими об'єктами цивільних прав, щодо яких виникають певні цивільні правовідносини, з моменту відділення від тіла людини. У свою чергу похідні біологічні об'єкти стають об'єктами цивільних прав з моменту їхнього створення або перетворення (модифікації). З цієї позиції варто відзначити, що ембріони *in vitro* також створюються із людських статевих клітин штучним

шляхом поза людським організмом у спеціальному лабораторному посуді з метою застосування у програмах штучного запліднення, для використання з дослідницькою метою чи терапевтичного клонування (як у Швеції, Великобританії). Процес створення ембріонів *in vitro* дозволяє відносити їх до похідних біологічних об'єктів, обмежених в обороті, до моменту імплантації в жіночий організм.

До похідних біологічних об'єктів також відносяться синтезовані біоматеріали, придатні для безпечного введення в біосистему з метою її дослідження, лікування чи поліпшення діяльності певних функціональних елементів організму людини [4, с. 9], штучні органи, під якими розуміються вироби, створені людиною та призначені для заміни або підтримки функціонально або естетично відсутньої, хворої або іншим чином неспроможної частини тіла і які передбачають поєднання небіологічних матеріалів з живою тканиною [6, с. 197]. До таких медичних виробів належать біоімпланти, алотрансплантати шкіри (продукти медичного призначення, виготовлені з анатомічного матеріалу людини у вигляді шкіри), біопрінтні органи і тканини, створені з використанням технології біодруку – автоматизованого процесу передачі для одночасного запису живих клітин та біоматеріалів із встановленою організацією шарового складання для виготовлення біоінженерних конструкцій для тканинної інженерії, регенеративної медицини або інших біологічних досліджень [7, с. 12].

Таким чином, розрізняючи біологічні об'єкти за станом, можна стверджувати, що на похідні біологічні об'єкти (крім ембріонів *in vitro*, що є особливим об'єктом цивільних прав) поширюється правовий режим речей, оскільки вони створюються штучно, поза організмом людини, перебувають у володінні конкретної людини чи медичної установи, слугують для задоволення певних потреб людини у сфері здоров'я, а також мають ціну. При цьому не виникає сумнівів у тому, що деякі із похідних біологічних об'єктів є повністю оборотоздатними (біоімпланти, біопрінтні органи і тканини).

Наступним критерієм, за яким можна класифікувати біологічні об'єкти людського походження, є мета їхнього використання. Зокрема такі об'єкти можуть використовуватися:

– для трансплантації та донорства (анатомічні матеріали людини, біопрінтні органи і тканини, статеві клітини, ембріони *in vitro*, кров, алотрансплантати шкіри). Такі біологічні об'єкти використовуються в порядку, визначеному трансплантаційним законодавством для пересадки анатомічного матеріалу людини від донора реципієнту з метою відновлення здоров'я людини; для виготовлення біоімплантатів; для реалізації репродуктивних прав людини у програмах запліднення *in vitro* та сурогатного материнства. Обіг таких матеріалів, за винятком біопрінтних органів, суворо обмежений та контрольований з боку держави, а їхня комерціалізація заборонена.

– виробництва (синтетичні біоматеріали, біоімплантати та інші медичні вироби і продукти медичного призначення, біомедичні клітинні продукти). Виготовлення в процесі діяльності біомедичної промисловості, введення в обіг та використання біологічних об'єктів в медицині, здійснюється в порядку, визначеному не лише медичним законодавством, а й нормативно-правовими актами, що регламентують дозвільний та ліцензійний порядок здійснення господарської діяльності в означеній сфері. Біологічні об'єкти, що використовуються у виробництві, є товаром, отже не виникає сумнівів у віднесенні їх до речей, що є повністю оборотоздатними об'єктами цивільних прав.

– діагностики (кров, біологічні рідини, біопсійний матеріал, генетичний матеріал). Використання таких біологічних об'єктів визначається законодавством у сфері здійснення діагностичної та лікувальної діяльності, нормативними актами, що регулюють надання згоди на забір біоматеріалу медичною установою, про захист персональних даних, а також про поводження з медичними відходами.

– наукових досліджень (будь-які біологічні та анатомічні матеріали людського походження, згода на вилучення та використання яких з науковою метою надана особою, від якої вони походять);

– кріоконсервація (будь-які біоматеріали, які підлягають кріоконсервації та зберіганню у банках пуповинної крові, інших тканин і клітин людини, а також в закладах охорони здоров'я, що мають ліцензію на впровадження господарської діяльності з медичної практики

та застосовують методики допоміжних репродуктивних технологій).

Варто відзначити, що мета подальшого використання біологічного об'єкту може бути взагалі відсутня, тоді вони утилізуються як медичні відходи.

Наступні критерії класифікації біологічних об'єктів людського походження стосуються систематизації саме природних об'єктів, вилучених безпосередньо із організму людини. Зокрема за здатністю до відновлюваності їх можна поділити на:

– здатних до регенерації (самовідтворення), до яких можна віднести тканини та органи, втрату яких людський організм заповнює природним шляхом, без зовнішнього втручання (слина, піт, волосся, нігті, печінка, кров та її компоненти, гамети, кістковий мозок);

– не здатних до регенерації, втрату яких організм не може компенсувати самостійно (нирка, серце, легеня тощо).

Така класифікація має важливе практичне значення для донорства та трансплантації. Зокрема у ст. 20 Конвенції про права людини та біомедицину 1997 року (Конвенції Ов'єдо) зазначається, що у виняткових випадках за умов виконання певних вимог та згідно із вимогами захисту, встановленими законом, може бути дозволено видалення регенеративної тканини у особи, яка є недієздатною, давати на це згоду. У ст. 14 та 15 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» встановлено, що вилучення анатомічних матеріалів, здатних до регенерації (самовідтворення), у тому числі гемопоетичних стовбурових клітин, може здійснюватися у живого донора, який не є близьким родичем або членом сім'ї реципієнта. Крім того, за письмовою згодою живого донора та за відсутності у нього медичних протипоказань вилучення здатних до регенерації анатомічних матеріалів (крім печінки) може проводитися повторно. У деяких європейських країнах, наприклад Данії, Фінляндії, неповнолітні особи за певних умов можуть бути донорами анатомічних матеріалів, здатних до регенерації, в той час як донорство нерегенерованих органів і тканин неповнолітніми прямо заборонено [8, с. 20].

Ще один критерій класифікації – походження природних людських біологічних об'єктів, серед яких можна виокремити:

– прижиттєві, до яких відносяться як трансплантати, так і біологічні матеріали, спеціально відділені від тіла людини з метою діагностики, зберігання в біобанку, репродуктивної донації, або природним чином виділяються організмом (піт, сеча тощо) чи втрачаються ним (як епідерміс, волосся);

– посмертні, зокрема анатомічні та біологічні матеріали, призначені для трансплантації, використання у допоміжних репродуктивних технологіях та наукових дослідженнях;

– ембріо-фето-плацентарні, які включають в себе анатомічні матеріали мертвого ембріона чи плода людини, а також позазародкові матеріали (пуповина, плацента, плідні оболонки) та амніотичну рідину мертвого ембріона (плода) людини.

За походженням біологічні об'єкти важливо розрізняти у зв'язку із тим, що законодавством передбачається різний порядок вилучення та використання біологічних та анатомічних матеріалів у живого донора та у трупа, а також у вагітної жінки при проведенні штучного переривання вагітності (аборту), штучних пологів на підставі медичних показань чи пологів.

Черговою ознакою, за якою можна класифікувати природні біологічні об'єкти людини – це можливість ідентифікації особи, від якої вони були отримані. З цієї позиції біологічні об'єкти можна поділити за змістом інформації, яку вони містять, на:

- персоніфіковані;
- деперсоніфіковані (анонімні, анонімізовані).

У пункті 26 Регламенту 2016/679 Європейського парламенту і Ради від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС [9] зазначається, що принципи захисту персональних даних не поширюються на анонімні та анонімізовані дані. Такі положення вказують на те, що біологічні об'єкти можуть бути персоніфікованими, знеособленими та анонімними. Систематизувати біологічні об'єкти за названим критерієм важливо для визначення ступеня охорони та можливості введення в обмежений цивільний оборот відповідно до правового режиму персо-

нальних даних у тій частині, в якій біологічний об'єкт ідентифікує конкретну людину.

Ще одним критерієм, за якою природні біологічні об'єкти можна поділити на декілька категорій, є ознака доступності, а саме:

– вилучення з тіла людини відбувається без заподіяння шкоди життю та здоров'ю та не спричиняє негативних змін в організмі (волосся, нігті, піт, сеча тощо);

– вилучення з тіла людини не заподіює шкоди життю, але завдає чи створює загрозу заподіяння шкоди здоров'ю донора, у зв'язку із чим обіг таких біологічних об'єктів суворо контролюється державою (кров, органи і тканини, вилучення яких відбувається інвазивним шляхом у медичній установі);

– вилучення з тіла людини може бути здійснено виключно після її смерті, оскільки жива людина не може жити без цілої низки незамінних органів і тканин.

Така класифікація безпосередньо стосується можливості поширення на природні біологічні об'єкти правового режиму речей, оскільки у випадку відділення від організму людини без заподіяння будь-якої шкоди, такий біологічний об'єкт перебуває у повному пануванні суб'єкта. Наприклад волосся є субстанцією, яку не можна назвати живою, воно не постачається кров'ю, до нього не підходять нервові волокна та не приєднуються м'язи, при зстриганні волосся не відчувається ніякого болю, при його натягуванні не розтягується жоден м'яз. При цьому волосся може бути предметом купівлі-продажу, адже натуральне волосся використовують для виготовлення перук, капсул для нарощування. У разі ж вилучення біологічних об'єктів у живого донора чи трупа інвазивним шляхом, на них поширюється особливий правовий режим обмеженого в обороті об'єкта цивільних прав.

Крім того, в межах цієї статті важливо розглянути у якості біологічного об'єкта також тіло людини, оскільки його правовий режим як фізичного об'єкта може бути різним залежно від стану предмету аналізу [10, с. 34], оскільки з точки зору речово-правової теорії необхідно розрізняти:

- тіло людини за її життя, яке не може визнаватися річчю, перебувати у цивільному обороті, а також належати на речовому праві будь-якій особі;

– тіло померлої людини, яке не є матеріальним уособленням суб'єкта, тому відсутні перешкоди для виникнення речових прав на нього у третіх осіб.

На сьогоднішній день вже з'являються спірні концепції донорства всього тіла. Зокрема доцент філософії університету Осло доктор А. Смайдор запропонувала концепцію «гестаційного донорства всього тіла», згідно якої жінки, у яких констатовано смерть мозку, можуть використовуватися як сурогатні матері, що означає перенесення ембріонів до порожнини матки цих жінок до народження дитини [11]. Смерть мозку є незворотною, а це означає, що до людини ніколи не повернеться свідомість і вона не почне дихати самостійно, також на підставі смерті мозку констатується смерть людини. Подібні ідеї мають своїм підґрунтям випадки народження дітей через декілька місяців після встановлення смерті мозку матері, при активних заходах підтримання функцій інших органів [12]. С. О. Сліпченко також схиляється до думки, що тіло людини, яка померла (в тому числі в цілому), має корисні властивості, адже з тіла померлої особи можуть братися анатомічні матеріали для трансплантації та (або) виготовлення біоімплантатів, генний матеріал може використовуватися для здійснення репродуктивних технологій (штучне запліднення, сурогатне материнство тощо) [13]. Враховуючи існування таких концепцій, важливо детально розробити правовий режим всього тіла людини з метою запобігання порушенню прав та інтересів суб'єктів, водночас забезпечивши за наявності прижиттєвої вільної, чітко висловленої, письмової (бажано нотаріально оформленої)

згоди людини на отримання з її тіла корисних властивостей.

Висновки. Проведене в межах цієї статті дослідження дозволяє стверджувати, що класифікація біологічних об'єктів людського походження, щодо яких виникають чи потенційно можуть виникати цивільні правовідносини, має важливе теоретичне та практичне значення. Систематизація біологічних об'єктів за певними ознаками дозволяє встановити коло об'єктів, на які поширюється цивільно-правовий режим речі, а які потребують розробки особливого правового режиму. Крім того, з огляду на тенденції розширення використання людського тіла та його частин, важливо також розрізняти біологічні об'єкти, які можуть вільно перебувати в цивільному обороті, а які є обмежено оборотоздатними. Зокрема, проведена класифікація дозволяє стверджувати, що в якості речей можуть розглядатися природні біологічні об'єкти, відділення яких не призведе прямо чи опосередковано до припинення існування суб'єкта права чи завдання шкоди його життю та здоров'ю, а також штучні біологічні об'єкти, створені поза організмом людини із використанням людських структурно-функціональних одиниць (клітин) до моменту їх імплантації в тіло (крім неімплантованих ембріонів *in vitro*, які необхідно розглядати як особливий об'єкт цивільних прав). Відповідно, такі біологічні об'єкти людського походження, можуть перебувати в цивільному обороті та комерціалізуватися, за умови забезпечення захисту персональних даних, якщо йдеться про наявність в біологічному об'єкті персоніфікованого біоматеріалу людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17 травня 2018 р. № 2427-VIII. Голос України. 2018. № 115.
2. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим Міністерством охорони здоров'я: Постанови Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 р. № 286. Урядовий кур'єр 2016. № 82.
3. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 р. № 787. Офіційний вісник України. 2013 р. № 82.
4. Беспалова О. Я. Біоматеріали та біосумісність: навчальний посібник для студ. КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. 97 с.
5. Адамова О.С. Поняття правової класифікації. *Часопис цивілістики*. 2015. Випуск 18. С. 19–24.
6. Galetti P. M. Protheses and artificial organs in *The Biomedical Engineering Handbook*. Boca Raton: CRC Press, 1995. 1836 p.

7. Tasoglu S., Demirci U. Bioprinting for stem cell research. *Trends in Biotechnology*, 2013. P. 10–19.
8. Legislation on biotechnology in the Nordic countries – an overview 2022. Nord Forks. 2022. 51 p.
9. Регламент 2016/679 Європейського парламенту і Ради від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text
10. Richardson E.H., Turner B.S. Bodies as Property: From Slavery to DNA Maps. *Body Lore and Laws: Essays on Law and the Human Body*. Cambridge, 2002. P. 29–42. <https://doi.org/10.5040/9781472562487.ch-002>
11. Should brain dead women be kept «alive» and used as SURROGATES? 3 February 2023. URL: <https://www.dailymail.co.uk/health/article-11705261/Should-brain-dead-women-kept-alive-used-SURROGATES.html>
12. Лікарі зуміли виходити дитину у мертвому тілі матері. 2016. URL: <https://tsn.ua/svit/u-polschi-ditina-narodilasya-cherez-55-dniv-pislya-smerti-materi-634981.html>
13. Сліпченко С. О. Тіло людини, яка померла, як об'єкт цивільного права. Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф. Харків, 2016. 400 с.